

Andrzej Kokowski

ZAGADNIENIE KRĘGÓW KAMIENNYCH
W ŚRODKOWEJ STREFIE POJEZIERZA POMORSKIEGO

Rozwój badań nad kulturą wielbarską, idący w parze ze znacznym przyrostem źródeł archeologicznych, pozwala na coraz lepsze jej poznanie w aspekcie chronologiczno-chorologicznym i instrumentarium kulturowego¹. Na uwagę zasługują zwłaszcza najnowsze badania nad obrządkiem pogrzebowym tej kultury², lub niektórymi tylko jego przejawami. Od bardzo dawna jednak szczególna uwaga badaczy ogniskuje się na problematyce związanej z występowaniem kręgów kamiennych³. Ogólna teza o występowaniu kręgów na Pojezierzu Kaszubsko-Krajeńskim⁴ spowodowała potrzebę jej weryfikacji dla wchodzącej w skład

¹ Z ogromnej bibliografii problemu wymienić należy przynajmniej niektóre z nowszych opracowań monograficznych: J. Kmieciński, *Zagadnienie kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie rzymskim*, Łódź 1962; Odrzy, *cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego*, red. J. Kmieciński, Łódź 1968; J. Kmieciński, M. Blombergowa, K. Walenta, *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiarach w pow. kartuskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1966, ser. Archeologia, t. XII; R. Wołągiewicz, *Grzybnica — cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgami kamiennymi*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne” 1975, t. V; tenże, *Kultura oksywska i wielbarska*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. V, Wrocław 1981; *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981; tam też dalsza literatura.

² K. Walenta, *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie rzymskim*, „Archeologia Baltica” 1980/1981, t. V.

³ Np. Kmieciński, *op. cit.*, s. 92—100; J. Okulicz, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, „Archeologia Polski” 1970, t. XV, s. 434—453; R. Wołągiewicz, *Kręgi kamienne w Grzybnicy*, Koszalin 1977; K. Walenta, *Kręgi kamienne i kurhany w okresie wpływów rzymskich na Pomorzu*, „Archeologia Baltica” 1977, t. II, s. 99—111; tenże, *Wybrane zagadnienia obrządku pogrzebowego wczesnej fazy kultury wielbarskiej*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981; tenże, *Obrządek pogrzebowy...*, s. 45—48, 56, 57, tam też starsza literatura.

⁴ Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 85.

tego subregionu środkowej strefy Pojezierza Pomorskiego (odpowiadającej zasięgowi Pojezierza Wałeckiego i zachodniej części — do rzeki Łobzonki — Pojezierza Krajeńskiego).

Według najnowszych zestawień i katalogów w rejonie tym nie stwierdzono kręgów⁵, jakkolwiek osadnictwo kultury wielbarskiej jest tutaj wyraźnie poświadczone⁶.

Badania weryfikacyjne prowadzono równolegle w trzech płaszczyznach: studiów historycznych, opartych o analizę archiwaliów dotyczących rozwoju zainteresowań starożytnościami tego obszaru i m. in. akt sądowych, w których często, np. przy sprawach dotyczących podziału sukcesji ziemskich, znajduje się odniesienia do punktów orientacji terenowej w rodzaju kurhanów, grodzisk i in.; kwerendę najstarszej literatury archeologicznej i etnologicznej, głównie z pierwszej połowy XIX w., oraz penetrację terenową⁷. Wynikiem takiego postępowania badawczego jest ustalenie ośmiu stanowisk z interesującymi nas założeniami sepulkralnymi (rys. 1).

1. BIAŁA, GM. TRZCIANKA, WOJ. PILSKIE

Opis: za J. I. Bocheńskim, z odczytu dla Towarzystwa Czytelniczego w Pile, wygłoszonego dnia 27.12.1789 r. (tekst oryginału w języku łacińskim).

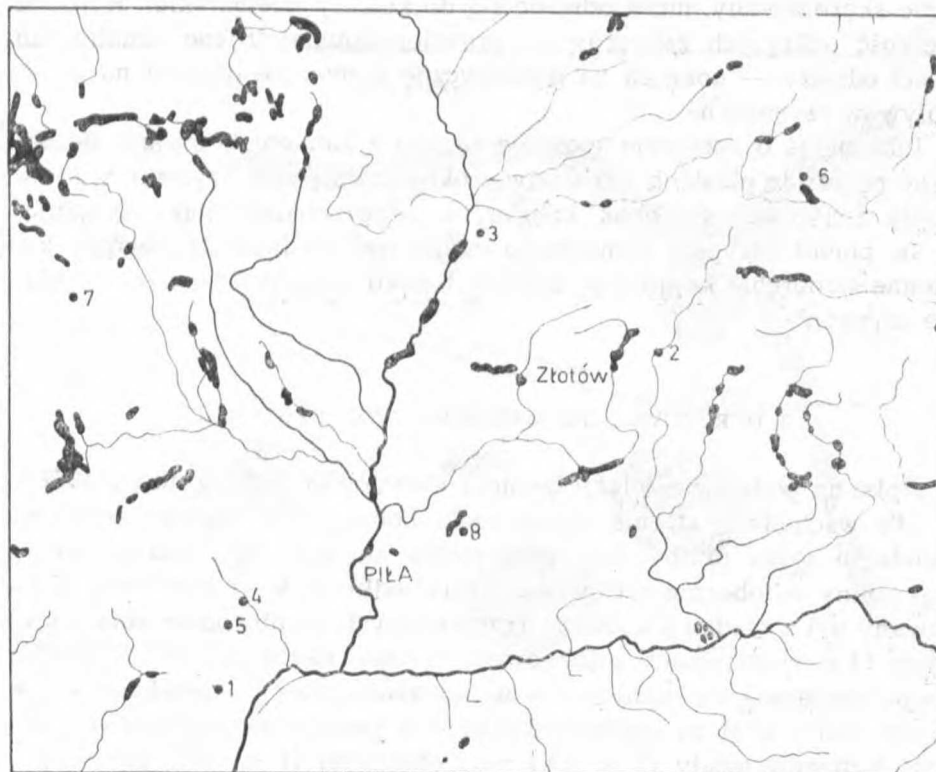
„Godne uwagi są jeszcze dwa cmentarzyska pogańskie w lesie, pomiędzy cegielnią [w Białej — AK], a Wrząckiem [Wrząca — AK] przy drodze do Piły. Jedno cmentarzysko po prawej stronie tej drogi z Białej mierzy zupełne koło w przekroju 100 stóp i jest otoczone wielkimi dobieranymi narzutowcami, które zostały do połowy w ziemi osadzone. Drugie cmentarzysko znajduje się po lewej stronie drogi i jest mniejsze w obwodzie [...]

Wnet siedem lat temu [1782 — AK] kazałem kilka z tych kamieni wygrzebać, po czym wpierw znalazłem pewien sposób nasypu z kamieniami, a pod tymi bryły spalonych ludzkich ciał, wraz ze zwęglonym drzewem i popiołem zmieszane.

⁵ *Ibidem*, s. 95, 96; Walenta, *Obrządek pogrzebowy...*, s. 57.

⁶ K. Przewoźna, *Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej u schyłku starożytności*, Warszawa—Poznań 1974.

⁷ Winienem niniejszym wyrazić głębokiej wdzięczności Dyrektorowi Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie, Panu mgr. Jerzemu Kłoskowskiemu za nieograniczoną pomoc w realizacji tego tematu, udostępnienie wyników własnych poszukiwań archiwalnych, rezultatów weryfikacji terenowych, bezcenne uwagi co do szczegółów realizowanego tematu, pomoc w pracy terenowej i ogromną życzliwość.

Rys. 1. Położenie kręgów kamiennych w pobliżu

1 — Białej, 2 — Dorotowa, 3 — Grodna, 4 — Kłody, 5 — Łomnicy, 6 — Pawłowska, 7 — Swierczyny, 8 — Zelgniewa

Znalazłem także pod tymi kamieniami grobowymi kilka pierścieni i różne przedmioty z mosiądzu albo tombaku, które w rękach moich z powodu swej starości się rozkruszyły [...]. Przy tem znajduje się jeszcze więcej takich cmentarzysk w Białej [...] okolicy”.

Literatura: J. I. Bocheński, *Fragmenty historyczne*, tom 1 „Kręgi kamienne” w Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie.

Uwagi. Krąg I, po prawej stronie drogi Biała-Piła, posiadał ok. 30 m średnicy. Krąg II, po lewej stronie tej drogi, był nieco mniejszy. Zastanawiająca jest informacja o znajdowaniu grobów „pod tymi kamieniami”. Być może chodzi raczej o bruk wypełniający krąg i przykrywający zarazem pochówki. Musiały być to groby jamowe (?), gdyż brak w tej relacji informacji o odkryciu naczyń. Rodzaj metalu, z którego wykonane były przedmioty — najprawdopodobniej brąz (?), tyle że

silnie skorodowany, może odnosić się do kultury wielbarskiej. Również wielkość odkrytych zabytków — prawdopodobnie drobne ozdoby lub części odzieży — pozwala na hipotetyczne datowanie grobów na okres wpływów rzymskich.

Informacja o „pewnym sposobie nasypu z kamienia” wydaje się odnosić raczej do płaskich kurhanów z okresu wpływów rzymskich, które mogły znajdować się obok kręgów, a „wygrzebane” głązy znajdujące się ponad nasypem kamiennym mogły być stellami (?). Nasypy kamienne w obrębie kręgów są bowiem bardzo rzadkie i zazwyczaj wtórnie usypane⁸.

2. DĄROTOWO, GM. WIĘCBORK, WOJ. BYDGOSKIE

Opis: na podstawie relacji badacza stanowiska F. Wilkensa z 1877 r.

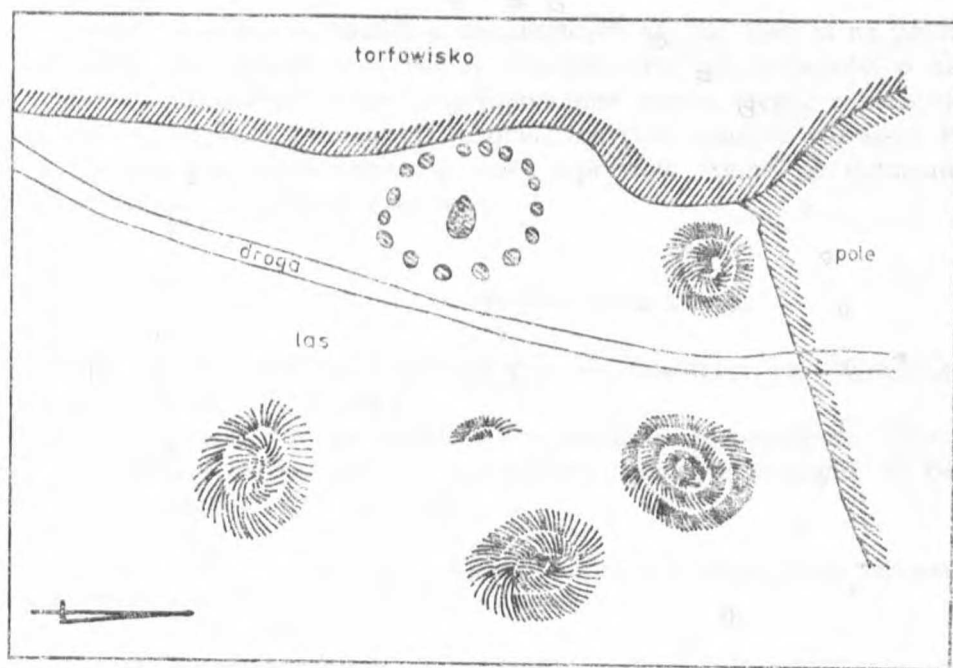
„Po wschodniej stronie doliny rzeki Łobzonki, w młodym lesie, na łagodnym stoku doliny [?], opadającym ku wcześniej zabagnionemu dnu doliny — obecnie torfowisku, został odkryty krąg kamienny. Zbudowany był z gładkich kamieni, rozstawionych na obwodzie koła o średnicy 14 m w odstępach jednakowej wielkości około 125 cm. W środku kręgu znajdował się kamień wysokości około 125 cm, szerokości około 75 cm, który miał na górze zagłębienia w postaci nieregularnych rowków. Kamienie leżały [? — AK] na nieruszanej [? — AK] ziemi.

Blisko znajduje się pięć kurhanów, około 8 m średnicy i około 3,5 m wysokości każdy. Jeden rozkopany, obłożony [? — AK] był kamieniami średnicy od około 25 do 74 cm. Wewnątrz pod 1,5-metrowej grubości nasypem [? — AK] z kamieni znajdował się szkielet człowieka z głową na wschód, bez wyposażenia. Na pobliskim polu znajdowały się jeszcze dwa kurhany, które uległy zniszczeniu przez zaoranie” (rys. 2).

Literatura: F. Wilkens, *Fundbericht über einige in Gutschezirk Sypniewo Alter thümer*, „Zeitschrift des historischen Vereins für R. B. Marienwerder” 1877, t. III; A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 154.

Uwagi. Zastanawiająca jest informacja dotycząca wysokości sąsiadujących z kręgiem kurhanów. Być może jest to przeoczenie, lub nawet błąd drukarski, ponieważ tak wysokie kopce charakterystyczne są raczej na Pomorzu dla okresów starszych i zawierały z reguły pochówki ciałopalne. Obecność grobu szkieletowego przemawia za późniejszym niż np. epoka brązu datowaniem tych obiektów. Uwaga o znisz-

⁸ Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 50.

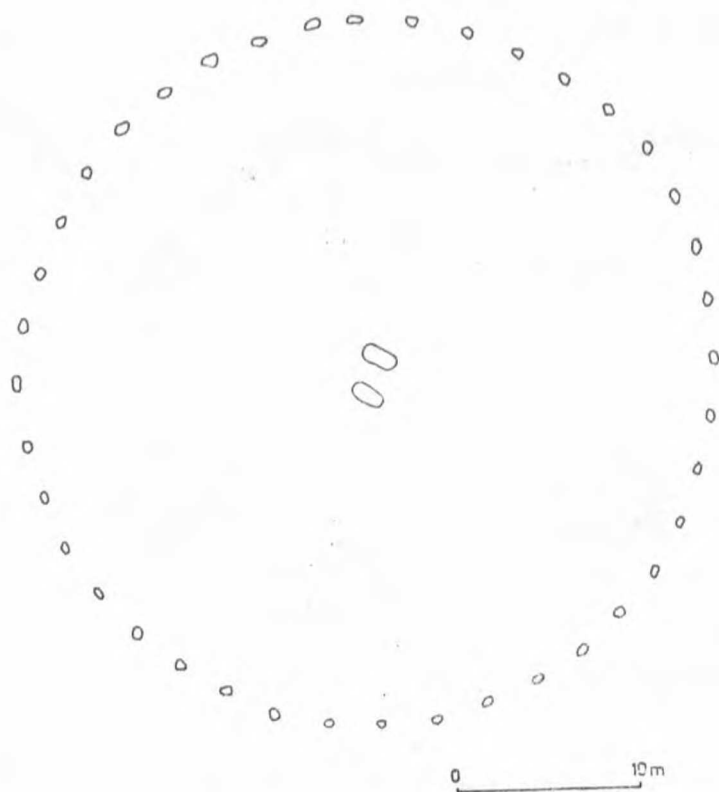
Rys. 2. Położenie kurhanów znajdujących się w pobliżu kręgu kamiennego w Dorotowie, wg F. Wilkensa 1877

czeniu przez orkę już w XIX w. kurhanów na pobliskim polu potwierdza wątpliwości co do poprawnego określenia wysokości kurhanów znajdujących się przy kręgu, lub nawet jedynie owe dwa zniszczone kopce datowane były na okres wpływów rzymskich. Penetracja w terenie rejonu Dorotowa nie pozwoliła na razie na odnalezienie tego stanowiska. Może ono być już zupełnie zniszczone.

3. GRODNO, GM. ŻŁOTÓW, WOJ. PILSKIE

Opis: na podstawie informacji C. F. Schmitta z 1855 r.

„Pół mili od Grodna [folwarku — AK] znajduje się w lesie krąg kamienny złożony z 40 wielkich głazów. Niektóre wystają ponad ziemię 4 stopy. Mają one szerokość od 2 do 4 stóp. W środku kręgu stoją jeszcze dwa kamienie, jeszcze większe, bo mające wysokość 10 stóp i szerokość 5 stóp. Odległość między kamieniami na obwodzie wynosi 10 stóp” (rys. 3).

Rys. 3. Krąg kamienny w pobliżu Grodna — rekonstrukcja na podstawie opisu C. F. Schmitt'a 1855

Literatura: T. Tettau, *Volkssagen Ostpreussen, Littauens und Westpreussens*, Berlin 1987, s. 232, 233; C. F. Schmit, *Kreis Flatow*, Flatow 1855, s. 289; A. Treichel, *Versteinerte Tänzer bei Bergelau*, Berlin 1893; O. Goerke, *Kreis Flatow*, Flatow 1918, s. 526.

Uwagi. Opisany krąg miał ok. 38 m. średnicy, na jego obwodzie w odstępach 3 m stały głazy o wysokości ok. 120 cm i szerokości od 60 do 120 cm. W środku miały znajdować się dwie stelle (?) o wysokości ok. 3 m (!) (rys. 3). Wszystkie znane nam informacje o kręgu w Grodnie powołują się na pierwotny jego opis w formie podania w zbiorze *Volkssagen Ostpreussen, Littauens und Westpreussens*, który również nie pochodzi „z pierwszej ręki”. Faktem jest istnienie w lesie obok folwarku w Grodnie skupienia dużych bloków kamiennych z wyraźnymi śladami ich formowania, nie znajdujących się jednak *in situ*. Mogą więc one pochodzić ze zniszczonego kręgu kamiennego. Żyjąca ostatnia właścicielka folwarku nie umiała jednak udzielić żadnych informacji

o interesującym nas obiekcie, stąd wniosek, że nie istniał on już pod koniec XIX w.

Należy jeszcze wspomnieć o znajdujących się ok. 1500 m na północ od zabudowań byłego folwarku w Grodnie, czterech kurhanów o nieustalonej chronologii, które prawdopodobnie można łączyć z nieistniejącym już kręgiem kamiennym, chociaż ich dość znaczne rozmiary sugerują znacznie odleglejsze niż okres wpływów rzymskich datowanie od opisanego założenia kamiennego.

4. KŁODA, GM. SZYDŁOWO, WOJ. PILSKIE

Opis: za J. I. Bocheńskim z odczytu dla Towarzystwa Czytelniczego w Pile w dniu 27.12.1789 r.

„W polu przy Kłodzie znajduje się osobliwe cmentarzysko. Obwód jego wynosi 400—500 kroków. Do połowy wkopane kamienie są bardzo podpadającej wielkości [...]”.

Literatura: J. I. Bocheński, *Fragmenty historyczne*, teczka „Kręgi kamienne” w Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie.

Uwagi: Krąg mierzył ok. 25 m średnicy. Pozostałe informacje nieczytelne.

5. ŁOMNICA (OKOLICE), GM. TRZCIANKA, WOJ. PILSKIE

Opis: za J. I. Bocheńskim, z odczytu dla Towarzystwa Czytelniczego w Pile w dniu 27.12.1789 r.

„Przy tem znajduje się jeszcze więcej takich cmentarzysk [kręgów — AK] w Białej i Łomnickiej okolicy [podkreślenie moje — AK] [...]”.

Uwagi. Istnieją wszelkie podstawy do twierdzenia o znajomości z autopsji przez księdza J. I. Bocheńskiego cmentarzysk z kręgami kamiennymi z okolic tych dwóch miejscowości, jako że interesował się on bardzo starożytnościami i miał swego rodzaju doświadczenie w tej materii⁹.

⁹ Świadczy o tym zakres zainteresowań i operatywność tego badacza — por. M. Drozdowski, *Bocheński Jan Ignacy*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa—Poznań 1981, s. 62.

6. PAWLÓWEK, GM. KAMIEŃ KRAJEŃSKI, WOJ. BYDGOSKIE

Opis: za *Preussische Provinzialblätter* z 1830 r.

„Koło wsi Pawłówek — 314 mili od Chojnic, na granicy Nowej Cerkwicy i granicy Komturostwa Człuchowskiego i Tucholskiego znajduje się wydłużone wyniesienie. Na nim zlokalizowano 18 kurhanów kamiennych o średnicy od 7 do 31 kroków. Obok znajdują się dwa kręgi kamienne mające średnicę 31 i 28 kroków”.

Literatura: „*Preussische Provinzialblätter*” Königsberg, 1830, s. 29, § 11.

Uwagi. Średnicę kurhanów należy ustalić przy średniej długości kroków ok. 75 cm, na ok. 5,25 do 23,25 m. Kręgi będą mierzyły odpowiednio ok. 23,25 i 21 m średnicy. Jeżeli mierzący starał się odmierzać kroki w przybliżeniu odpowiadające metrowi, to odległości kroków należałoby odpowiednio uznać za odległości w metrach.

7. ŚWIERCZYNA, GM. WIERZCHOWO, WOJ. KOSZALIŃSKIE

Opis: na podstawie relacji Brummera z Broczyna z 1875 (?) r.

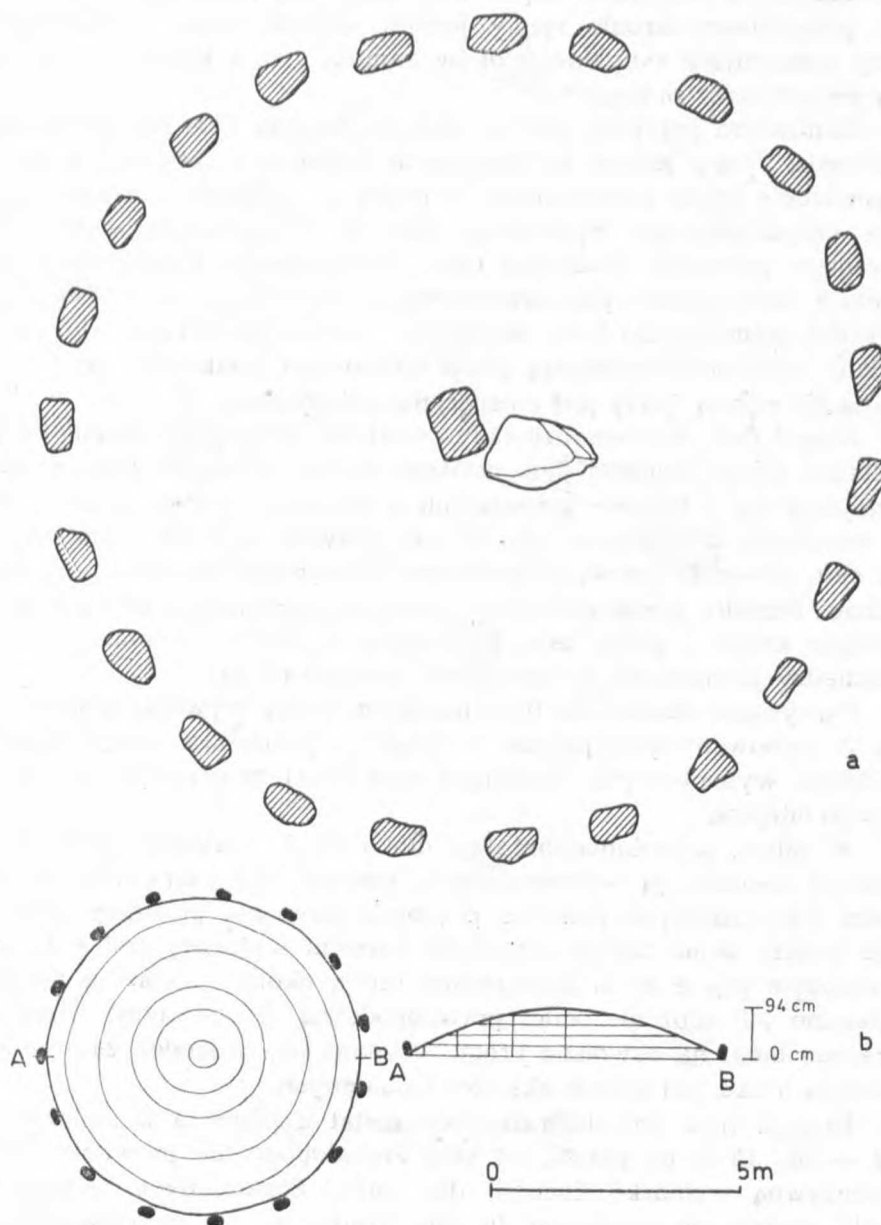
„Mniej więcej w środku pomiędzy miejscowościami Gr. Linichen (Świerczyna) a Herzberg, około 1 km od każdej z nich, leży niewielki płaskowyż. Znajdował się tutaj krąg o średnicy około 16 m, którego obwód wyznaczają 23 zagłębienia po wyrwanych kamieniach, o średnich wymiarach 94×126 i głębokości około 60 cm. W jego centralnej części leżał wielki płaski kamień, obok którego znajdowało się zagłębienie około 60 cm. Około 30 metrów dalej znajduje się niewielki wzgórek. Łącznie na powierzchni około 1 hektara rozrzucone jest 14 kolistych pagórków o średnicy około 6,5 m i średniej wysokości 95 cm. Na obwodzie jednego z nich w odstępach 125 cm znajduje się 15 dziur o powierzchni $0,4 \text{ m}^2$ każda, w których stały kamienie” (rys. 4).

Uwagi. Krąg zniszczono w 1874 r. po pożarze wsi.

Źródło informacji o zabytku: teczka „Kręgi kamienne” w Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej.

8. ZELGNIEWO, STAN. 2, GM. KACZORY, WOJ. PILSKIE

Opis: na podstawie badań autora (Katedra Archeologii Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie) i mgra Jerzego Kloskowskiego (Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie).

Rys. 4. Krąg kamienny i kurhan z wieńcem kamiennym (b) w pobliżu Świerczyny —
rekonstrukcja wg relacji Brumera

W trakcie weryfikacji informacji o kurhanach typu siedleńskiego, mających znajdować się w lesie przy wsi Zelgniewo¹⁰, natrafiono po południowej stronie rynny jeziora Wakuńskiego — Długiego na trzy interesujące skupienia bloków kamiennych, z których dwa skłonny jestem uznać za kręgi¹¹.

Stanowisko położone jest w oddziale leśnym 2336 (b), na wysokiej krawędzi rynny jeziora (z ekspozycją północno-zachodnią), w bliskim sąsiedztwie cypla wchodzącego w rynnę od południa i bardzo wyraźne eksponowanego wyniesienia (ok. 20 m. ponad krawędź rynny), zwanego potocznie Diabelską Górą (Teufelsberg). Geologicznie przeważają tutaj piaski typu zandrowego o niewielkiej naturalnej kamienistości (kamienie do 5 cm średnicy) z wyraźnym brakiem dużych kamieni. Miejscami występują płyty zglinionego piasku lub gliny. Teren poza krawędzią rynny jest nieznacznie pofałdowany.

Krąg I (rys. 5a) zlokalizowany został ok. 200 m na południe od Diabelskiej Góry. Średnicę jego ustalono na ok. 12 m. Na jego obwodzie znajduje się 5 bloków kamiennych o średniej wysokości ok. 110 cm i szerokości u podstawy ok. 80 cm. Jedynie blok nr 4 znajduje się *in situ*, pozostałe zaś są przewrócone. Wszystkie głazy zwężają się ku górze. Ponadto odnaleziono trzy jamy po wyrwanych blokach na obwodzie kręgu i jedną prawdopodobną w środku. Średnia odległość pomiędzy kamieniami na obwodzie wynosi 4,5 m.

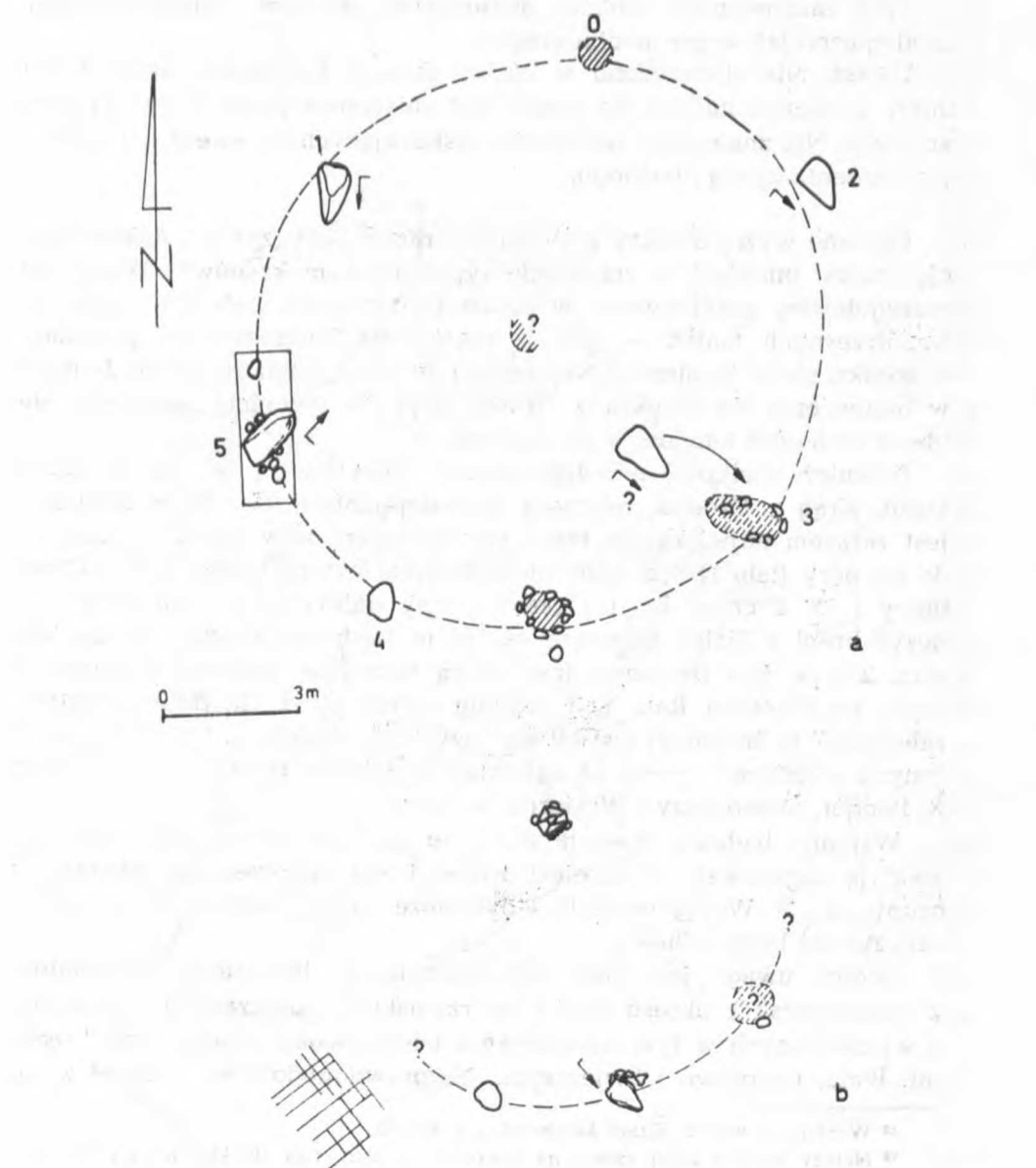
Opisywane stanowisko było miejscem próby wywózki głazów. Blok nr 3 zachowany jest jedynie w części i posiada wyraźny kanał po ładunku wybuchowym. Brakujące dwa bloki mogły być wywiezione z tego miejsca.

W jamie, prawdopodobnie po bloku nr 3, zaobserwowano układy małych kamieni ją wyścielających, mogące być pierwotnie podkładkami stabilizującymi pionowe położenie kamienia głównego. Regularnie kolisty układ takich niedużych kamieni widoczny jest przy przewróconym głazie nr 5. Sondowanie szpilą okolicy wskazuje na intencjonalne ich ułożenie, oraz prawdopodobną (?) obecność wieńca łączącego bloki na obwodzie kręgu. Wydaje się, iż środek założenia nie posiada bruku, ani innych układów kamiennych.

Krąg II (rys. 5b) zlokalizowany został u podnóża Diabelskiej Góry — ok. 15 m na północ od niej. Prawdopodobnie prowadzono tutaj intensywną wybiórkę kamieni dla celów komunalnych, jednak trzy bloki wydają się znajdować *in situ*. Trudno na ich podstawie wyzna-

¹⁰ A. Karpińska, *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego*, Poznań 1926, s. 22, 35, 36.

¹¹ Trzecie skupienie skłonny jestem uznać raczej za pozostałość neolitycznej budowli megalitycznej, gdyż bloki je tworzące mają wymiary 120 × 70 do 170 × 90 i tworzą układ trójkąta o wysokości 13 m.

Rys. 5. Kręgi kamienne w pobliżu Zelgniewa, a — krąg I; b — krąg II; miejsce zakreskowane oznaczone „O” — doły po wyrwanych blokach

czyć zarys kręgu, a przypuszczalna jego średnica wynosi ok. 11 m, odległość pomiędzy kamieniami na obwodzie 2 (?) metry.

Przy zachowanych blokach stwierdzono mniejsze układy kamieni, analogiczne jak w przypadku kręgu I.

Uwagi. Nie stwierdzono w okolicy stan. 2 kurhanów, które jeżeli miały kamienne nasypy, to mogły być zniszczone przez zbieraczy tego surowca. Nie znaleziono też śladów wskazujących na ewentualną obecność cmentarzyska płaskiego.

Opisane wyżej obiekty z uwagi na fragmentaryczną ich dokumentację trudno umieścić w schemacie typologicznym kręgów¹². Wszystkie szczegółowiej publikowane w dawnej literaturze, lub też znane ze współczesnych badań — jak w przypadku Zelgniewa — posiadały w środku stelle kamienne. Najczęściej są to pojedyncze głazy. Jedynie w odniesieniu do obiektu z Grodna (rys. 3) wyraźnie podkreśla się obecność dwóch kamieni w środku koła.

Również wielkości przedstawionych obiektów są bardzo zróżnicowane. Krąg z Grodna, mierzący prawdopodobnie ok. 38 m średnicy, jest zarazem największym tego typu obiektem ze wszystkich znanych do tej pory (tab. 1). Zbliżone wielkością są jedynie kręgi I, II z Grzybnicy i IX z Oder. Do tej samej grupy należy prawdopodobnie zaliczyć kręgi z Białej, mierzące ok. 30 m średnicy. Kręgi z Zelgniewa, stan. 2 (rys. 5) i Dorotowa (rys. 2) są natomiast jednymi z najmniejszych na Pomorzu (tab. 1) i jedynie obiekt IV z Grzybnicy, mający zaledwie 7 m średnicy, jest od nich wyraźnie mniejszy. Obiekty o zbliżonych wymiarach znane są natomiast z Babiego Dołu¹³, Oder — krąg X, Podgór, Świerczyny i Węsiarów — krąg III.

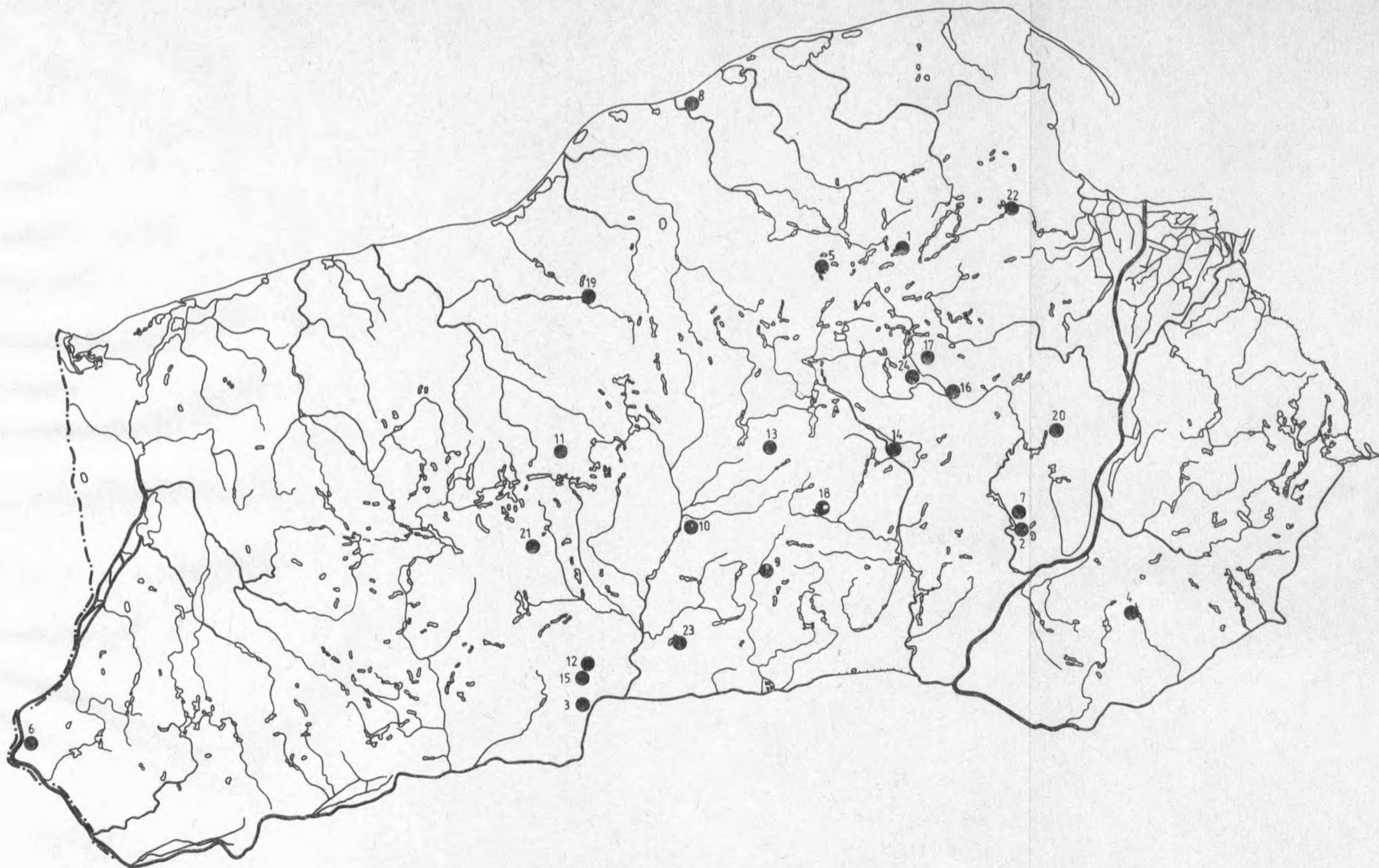
Wstępne badania inwentaryzacyjne na stan. 2 w Zelgniewie pozwalają sugerować, iż zarejestrowane kręgi reprezentują odmianę 2 grupy „A”. R. Wołągiewicz¹⁴, a być może do tej samej odmiany można zaliczyć też kręgi z Białej.

Godny uwagi jest fakt odnotowania w literaturze materiałów z cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich, dotyczących niektórych z wymienionych w tym opracowaniu miejscowości z odkrytymi kręgami: Biała, Dorotowo i Świerczyna. Najprawdopodobniej może je z so-

¹² Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 45—49.

¹³ Należy zwrócić tutaj uwagę na interesujący plan tego obiektu, będący zasadniczo założeniem na planie owalu — M. Tempelmann-Maczyńska, *Babi Dół* — *Borcz, Województwo Gdańskie, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*, [w:] *Recherches archéologiques de 1981*, Kraków 1983, rys. 1.

¹⁴ Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 45.

Rys. 6. Mapa występowania kręgów kamiennych na Pomorzu

1 - Babi Dół-Borcz, 2 - Belno, 3 - Biała, 4 - Błędowo, 5 - Bytów, 6 - Cedynia, 7 - Dąbrowa, 8 - Dębina, 9 - Dorotowo, 10 - Grodno, 11 - Grzybnica, 12 - Kłoda, 13 - Krępsk, 14 - Lutom, 15 - Łomnica, 16 - Odry, 17 - Osowo, 18 - Pawówek, 19 - Podgóry, 20 - Starzyska, 21 - Świerczyna, 22 - Węsiory, 23 - Żelgniewo, 24 - Złe Mięso

bą powiązać, chociaż kwestia ta wymaga dalszej kwerendy archiwalnej.

Serię zabytków pochodzących z grobów ciałopalnych odkrytych w kurhanach (?) na terenie Białej opublikował M. Jahn. Zostały one uznane przez tego badacza za „burgundzkie” i datowane na młodszy okres wpływów rzymskich¹⁵. Wcześniej wspomniał jedynie o nich J. Kostrzewski, uznając je za pochodzące z późnej fazy okresu późnolateńskiego¹⁶. We współczesnej literaturze natomiast ukazała się wstępna publikacja materiałów ze Zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie¹⁷, mających pochodzić z Białej, przy czym określono położenie tego stanowiska w woj. koszalińskim. Istnieje pewna doza prawdopodobieństwa, iż materiał ten pochodzi ze stanowiska publikowanego przez M. Jahna, a więc może znanego już Bocheńskiemu. Na podstawie znajdującej się w tym zbiorze bransolety odmiany 3 T. Grabarczyka, można by ramowo datować go od fazy B₂/C₁ po C₁ włącznie¹⁸. Oczywiście zdają sobie w pełni sprawę z hipotetyczności łączenia tych stanowisk.

W odniesieniu do cmentarzyska w Dorotowie, współczesna literatura ogranicza się zasadniczo do eksponowania zespołu z prawdopodobnie szkieletowego grobu spod kurhanu. W jego skład obok zestawu kościanych, szklanych i kamiennych bierek (?), wchodziło naczynie brązowe typu E 44 i naszyjnik pętlicowy¹⁹. Nie zwracano natomiast uwagi na sprawozdanie F. Wilkensa²⁰ i monografię A. Lissauera²¹, gdzie bardzo szczegółowo opisuje się założenie kręgu kamiennego i sąsiadujących z nim kurhanów. O wspomnianym wyżej zespole pisze jednak tylko A. Lissauer, stąd wniosek, że grób ten wykopano już po opublikowaniu informacji F. Wilkensa. Należy więc pamiętać o przebadaniu co najmniej dwóch grobów na tym cmentarzysku, z których jeden bez wyposażenia był na pewno przykryty nasypem kurhanu, a drugi najprawdopodobniej znajdował się w kurhanie. Ostatni zespół można datować na fazę C₁ okresu wpływów rzymskich. Z tym wnioskiem koresponduje forma kurhanów — bardzo wysokie nasypy — która w ta-

¹⁵ M. Jahn, *Neue spätkaiserliche Funde aus der Lausitz. Studien zur vorgeschichtlichen Archäologie*, Leipzig 1925.

¹⁶ J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatenzeit*, Leipzig—Würzburg 1919, s. 220.

¹⁷ Walenta, *Obrządek pogrzebowy...*, s. 100.

¹⁸ T. Grabarczyk, *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*, Wrocław 1981, s. 18, 19.

¹⁹ W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Danzing 1934, ryc. 64, k—o.

²⁰ F. Wilkens, *Fundbericht über einige in Gutschezirk Sypniewo endecte Alterthümer*, „Zeitschrift des historischen Vereines für R. B. Marienwerder” 1877, t. III.

²¹ A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 64.

Tabela 1

Wykaz badanych stanowisk i obiektów

Miejscowość	Charakterystyka obiektu									Obiekty towarzyszące		Uwagi
	Nr kręgu	średnica	wieniec	bruk	nasyp kamienny	głaz środkowy	grób	odmiana	groby	kurhany		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Babi												
Dół-Borcz	I	17				?				5		
	II	16				1						
Belno		21				1						zniszczony 1877
Biała	I	30		?	?		?		?	?		
	II	30		?	?		?		?	?		
Błędowo		25				1						
Bytów		?				1						zniszczony 1875
Dąbrowa		?				?						
Dębina		?				?				1		zachowane 3 głazy
Dorotowo	I	14				1	?	2?	?	7		
Grodno	I	38	?			2	?		?	4?		
Grzybnica	I	36	+			1		2		10		
	II	36	+		+	4	1	3				
	III	13				1	1	2				
	IV	7				1		1				
Kłoda	I	25										
Krępsk		28,6				?				5		8 kręgów
Lutom		?				?			+	1		zniszczony 1894
Łomnica	+	?										
Mnich		23				?						
Odry	I	27,5	+	+		1	2	3	+	27		
	II	25,5	+			2	2	4				
	III	25				2						
	IV	15	+			?	1	4				
	V	23				2						
	VI	19	+			1						
	VII	17	+			2	1	4				
	VIII	27	+			1						
	IX	33				?						
	X	15	+			1		4				
Osowo		?				1						zniszczony 1874

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Pawłówek	I	21				?				18	
	II	23,3				?					
Podgóry		10				2					zniszczony 1880
Seefeld		?				3					zniszczony 1852
Starzyska		?				1					zniszczony 1875
Świerczyna		16				1				14	zniszczony 1874
Węsiory	I	19				3		2	+	20	
	II	21				2	2	2			
	III	16				1	3	2			
	IV		+			1?	1	4			
Zelgniewo	I	12	?			1?					
	II	11?				?					zachowane 3 głązy
Złe Mięso		29				3					zniszczony 1879

Źródło informacji o obiekcie: Babi Dół-Borcz — M. Mączyńska, M. Tempelmann-Mączyńska, *Babi Dół-Borcz, województwo Gdańskie, Gemeinde Somonino, Fundstelle 2 (Gräberfeld aus der römischen Kaiserzeit)*, [w:] *Recherches archéologiques de 1981*, Kraków 1983. Belno — M. Bohnsack, *Ostgermanische Gräber mit Steinpieilern und Steinkreis in Ostdeutschland*, „Gothiskandza” 1940, nr 2, s. 35; J. Kmiecinski, *Zagadnienie kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie rzymskim*, Łódź 1962, s. 164. Biała — J. I. Bocheński, *Fragmenty historyczne*, teczka „Kręgi kamienne” w Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie. Błędowo — Bohnsack, *op. cit.*, s. 31, ryc. 8. Bytów — R. Wołagiewicz, *Kręgi kamienne w Grzybnicy*, Koszalin 1977, s. 96. Cedynia — L. Kozłowski, *Groby megalityczne na wschód od Odry*, „Prace i Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne” 1921, t. II, s. 42; J. Okulicz, *Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu*, „Archeologia Polski” 1970, t. XV, s. 443. Dąbrowa — Bohnsack, *op. cit.*, s. 35. Dębina — T. Malinowski, *Badania na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Dębnie, gm. Ustka, woj. słupskie, stan. 1*, [w:] *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk 1981. Dorotowo — F. Wilkens, *Fundbericht über einige in Gutscheitzirk Synpiewo endete Alterthümer*, „Zeitschrift des historischen Vereins für R. B. Marlenwerder” 1877, t. III; A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 154. Grodno — T. Tettau, *Volkssagen Ostpreussen, Littauens und Westpreussens*, Berlin 1837, s. 232, 233; C. F. Schmitt, *Kreis Flatow*, Flatow 1855, s. 299. Grzybnica — R. Wołagiewicz, *Grzybnica — cmentarzysko kultury wielbarskiej z kręgi kamiennymi*, „Koszalińskie Zeszyty Muzealne” 1975, t. V. Kłoda — Bocheński, *op. cit.* Krępsk — F. Holter, *Die amtliche Vorgeschichtsforschungen in der Provinz Posen, Westpreussen seit den 1 VII 1928*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit” 1929, t. VIII, s. 115; Kmiecinski, *op. cit.*, s. 164. Lutom — Wołagiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 96. Łomnica — Bocheński, *op. cit.* Mnich — S. Lencewicz, *Sprawozdanie z poszukiwań w Mni-
chu, woj. kutnowskie*, „Światowit” 1912, t. X, s. 15—20; Bohnsack, *op. cit.*, s. 35. Odry — Odry, cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego, red. J. Kmiecinski, Łódź 1968. Osowo — G. Osowski, *O pomnikach przedhistorycznych Prus Królewskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1878, s. 25. Pawłówek — „Preussische Provinzialblätter”, Königsberg 1830, s. 29, § 11. Seefeld — Wołagiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 96. Starzyska — Bohnsack, *op. cit.*, s. 35; Kmiecinski, *op. cit.*, s. 164. Świerczyna — Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie. Węsiory — J. Kmiecinski, M. Blombergowa, K. Walenta, *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiorach w pow. kartuskim*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1966, ser. Archeologia, t. XII, s. 37—111. Zelgniewo — Archiwum Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Archiwum Muzeum Ziemi Złotowskiej w Złotowie. Złe Mięso — Bohnsack, *op. cit.*, s. 29, ryc. 7.

kiej postaci występuje na Pomorzu w młodszym okresie wpływów rzymskich²².

Z opisanym cmentarzyskiem w Świerczynie będzie można najprawdopodobniej łączyć publikowany zbiór materiałów z różnych grobów, mających pochodzić właśnie ze Świerczyny²³. Jako że brak na Pomorzu drugiej miejscowości o identycznej nazwie, powyższe ustalenia wydają się być słuszne.

Najprawdopodobniej jeszcze w XIX w. badano opisane cmentarzysko kurhanowe z kręgiem w Pawłótku, jednak brak bliższych informacji na ten temat.

Zaprezentowany materiał pozwolił zwiększyć ilość znanych stanowisk z kręgami do 26, a ogólną liczbę tych obiektów do 45 (tab. 1). Należy jednocześnie podkreślić słuszność uwagi R. Wołągiewicza o dużej wartości analizy podań i legend dla ewentualnej lokalizacji dalszych obiektów tego typu²⁴, czego najlepszym przykładem jest krąg z Grodna.

Wyraźnym zmianom uległ natomiast pogląd o rozmieszczeniu kręgów kamiennych na Pomorzu, mających występować głównie w strefie Pojezierza Kaszubsko-Krajeńskiego. Nowe obiekty lokalizowane daleko na południowy zachód od tego skupienia zwracają uwagę na dużo szersze rozprzestrzenienie się idei budowy kręgów (rys. 6), które to w chwili obecnej występują wyraźnie na całym obszarze rozmieszczenia się osadnictwa kultury wielbarskiej w fazę B₂/C₁²⁵.

Przedstawione rezultaty badań nad rekonstrukcją sieci cmentarzysk z kręgami kamiennymi w środkowej strefie Pojezierza Pomorskiego stanowią wynik pierwszego ich etapu. Mają one na celu wskazanie na możliwości kryjące się za przyjętym programem badań i na fakt niedostatecznego w dalszym ciągu wykorzystania istniejących już informacji o często już nie istniejących obiektach, definiowanych jako „tworzące własne formy krajobrazowe”²⁶, a więc grodziskach, kurhanach, grobach megalitycznych i właśnie kręgach kamiennych.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej
w Lublinie

²² Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 69.

²³ Walenta, *Obrządek pogrzebowy...*, s. 163.

²⁴ Wołągiewicz, *Kręgi kamienne...*, s. 36–38.

²⁵ Wołągiewicz, *Kultura oksywska...*

²⁶ R. Mazurowski, *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa—Poznań 1980, s. 88, 89.

*Andrzej Kokowski*ZUR FRAGE DER STEINKREISE IN DER MITTELZONE
VON DER POMMERSCHEN SEEPLATTE

Bei der Verifizierung der These vom grundsätzlich auf Kaszubsko-Krajeńskie Seenplatte beschränkten Auftreten der Kreise, wurden 8, in bisherigen Zusammenstellungen nicht notierten Fundstellen ausser diesem Gebiet festgelegt (Abb. 1). Auf Grund der Handschrift vom Jahre 1789 wurde ihre Anwesenheit in Biała, Kłoda und in der Gegend von Łomnica festgestellt. Der Kreis aus Grodno wurde auf Grund des beschreibenden Teils einer Sage von verzauberten Musikern und Tänzern, die gegen das Jahr 1837 (Abb. 3) abgefasst worden war, rekonstruiert. Der Bericht von Brummer aus Broczyn erlaubte, den Kreis und das Hügelgrab mit Steinkranz aus Swierczyna graphisch wiederherzustellen (Abb. 4). Informationen über solche Bauten wurden auch in den Berichten von Forschungen in Dorotowo (Abb. 2), Pawłówek und Krępsk notiert. Während der zeitgenössischen Terrainuntersuchungen wurden 2 Kreise im Żelgniewo lokalisiert (Abb. 5). Die Ergebnisse der durchgeführten Untersuchungen vergrösserten die Zahl der Fundstellen mit Kreisen bis 26 und die Zahl der Kreise selbst bis 45. (Tab. 1). Das Objekt aus Grodno ist zur Zeit der grösste Kreis von solchem Typ und hat etwa 38 m. Durchmesser. Die Kreise aus Żelgniewo gehören zu den kleinsten und jeder hat etwa 12 m. Durchmesser. Mit den dargestellten Objekten aus Swierczyna und Biała können wahrscheinlich die aus Literatur bekannten Gräberfeldfunde verbunden werden.

Die dargestellten Objekte ändern die These vom Auftreten der ähnlichen hauptsächlich in der Zone der Kaszubsko-Krajeńskie Seenplatte. Neue Kreise werden weit süd-westlich von dieser Anhäufung lokalisiert was sich deutlich mit maximalen Bereich der Besiedlung der Wielbark-Kultur in der Unterstufe B₂ und B₂/C₁ deckt. Man soll noch einmal auf grosse Möglichkeiten der Wiederherstellung vom Netz der Objekte mit Steinkreisen aufmerksam machen. Solche Möglichkeiten stecken in der Rundfrage des alten archäologischen Schifftums- darin der Sagen.